

УДК 81'276.16=161.2

МОДАЛЬНІСТЬ УВІЧЛИВОСТІ ТА ЗНИЖЕННЯ КАТЕГОРИЧНОСТІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У мовознавстві завжди спостерігався і спостерігається підвищений інтерес до категорії модальності. У лінгвістичній літературі модальність визначається як функціонально-семантична категорія, що виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлюваного; вона є мовною універсалією [17, с.303], тобто – ставлення мовця до змісту його висловлювання, відношення змісту висловлювання до дійсності. Залежно від того, що підлягає оцінці – позамовна дійсність чи саме висловлювання – виділяють, відповідно два типи модальності: об'єктивна і суб'єктивна. Складну природу модальності в сучасній лінгвістиці розуміють як комплекс смислів, які витікають зі сторони мовця і відображають те, що виражається в диктумі, тобто ким, коли, кому, з якою метою, у яких умовах було щось сказано. М.Мірченко зазначає, що будь-яке висловлювання „виражає модальну семантику, яка зумовлена:

1) об'єктивним станом речей у світі й пізнанням такого стану мовцем-оповідачем;

2) суб'єктивним інтерпретуванням події, ситуації, факту дійсності в діапазоні можливості, наміру, вірогідності, необхідності, сумніву, категоричності;

3) настановою, комунікативним наміром мовця, його завданням передати об'єктивну (суб'єктивну) інформацію, дізнатися від адресата щось, спонукати його до чогось чи висловити бажання про щось;

4) емоційністю / нейтральністю, що супроводжує акт комунікації” [11, с.182].

У західноєвропейській лінгвістиці найбільшого розповсюдження отримала концепція модальності, запропонована швейцарським ученим Ш.Баллі, суть якої полягає в тому, що в будь-якому висловлюванні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), у якій виражається інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця по відношенню до диктума [2, с.44-45]. При цьому модус визначається як активна дія, яка здійснюється мовцем над диктумом. Мовознавець розрізняє експліцитний та імпліцитний модуси. Учений розглядає модальність як синтаксичну категорію, у вираженні якої головну роль відіграють модальні дієслова.

Центральною в трактуванні модусу французьким мовознавцем Е.Бенвеністом є ідея суб'єктивності в мові. Учений стверджує, що суть суб'єктивності полягає в тому, що мовець „привласнює” мову, співвідносячи її з моментом своїх мовленнєвих дій, з собою і своїм ставленням й оцінками ситуації [3, с.295-296]. Для вираження суб'єктивності в мові представлено цілий ряд засобів (лексичних, граматичних, просодичних).

Основоположником теорії модальності у вітчизняному мовознавстві правомірно вважають російського мовознавця В.В.Виноградова. Лінгвіст розглядав модальність як суб'єктивно-об'єктивну категорію, вважав її невід'ємною частиною речення і зазначав: „кожне речення включає в себе як важливу конструктивну ознаку модальне значення, тобто містить у собі вказівку на відношення до дійсності” [4, с.68]

Системний аналіз модусно-диктумного членування висловлювання здійснив український мовознавець В.Д.Шинкарук. Учений розглядає модальність як категорію, що „безпосередньо пов'язана з використанням речення в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця, тому-то значення, які становлять модус речення, є в основному комунікативно-інтенційними. Ці значення накладаються на власне значення, модифікують їх і забезпечують актуальне прив'язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту” [15, с.20-21]. Лінгвіст на матеріалі української мови

визначив критерії розмежування та співвідношення категорій модусу і диктуму, обґрунтував взаємозв'язок лексичних, морфологічних та синтаксичних показників модусних і диктумних значень у структурі речення, установив типові модусно-диктумні структури висловлювання.

Великий внесок у вивчення та аналіз теорії модальності і способів її реалізації в мові та мовленні зробили В.Г.Адмоні, Ш.Баллі, О.В.Бондарко, В.В.Виноградов, Г.О.Золотова, Г.П.Немець, В.З.Панфілов, В.М.Ткачук, Н.Ю.Шведова, В.Д.Шинкарук та інші. Учені в самій категорії модальності виділяють її підкатегорії: об'єктивну та суб'єктивну, зовнішню та внутрішню тощо. У науковому світі накопичився чималий досвід у дослідженні категорії модальності та засобів її вираження. Але поняття модальності ввічливості потребує подальшого вивчення.

Мета статті – розглянути поняття модальності ввічливості та описати способи зниження категоричності висловлювання в українській мові.

Модальність висловлювання виявляє себе двояко: з одного боку, вона стосується мовця, метою якого є саморепрезентація, а також установлення соціального статусу адресата; з іншого боку – співрозмовника, коли мова йде про отримання певної реакції (позитивної / негативної) на повідомлення, коли є необхідність спонукати партнера по комунікації до виконання / невиконання певної дії. Тобто відбувається процес суб'єктивного кодування (адресантом) і декодування (адресатом) пропозиційного змісту висловлювання.

Ми пропонуємо розглядати модальність із двох позицій: надання можливості вибору здійснити / не здійснити запропоновану дію партнерові по комунікації (сфера ввічливості) або відсутності цього вибору, тобто „диктування умов”. Нас цікавить перший момент дослідження. За допомогою функціонально-семантичної універсалиї – категорії ввічливості – адресант, послуговуючись різноманітними мовними засобами, реалізує семантику суб'єктивного ставлення до адресата – ввічливості / фамільярності, категоричності / некатегоричності [14, с.60-61]. На думку О.А.Кострової,

„ввічлива мовленнєва поведінка структурується за допомогою: 1) звертання; 2) модусу мовленнєвої дії та 3) засобів створення бажаної тональності спілкування, уключаючи оцінні мовленнєві дії” [10].

Увічливість у межах модальності визначаємо як відсутність імперативності чи категоричності висловлювання, яке набуває модального забарвлення потенційності, а спонукання до дії носить імпліцитний характер. М.Н.Епштейн зауважує, що ввічливі люди не обтяжують один одного потребами, а делікатно надають можливість для їх виконання. *Мені потрібно, щоб ви зробили те і те, але я не примушую вас до цього, я залишаю за вами можливість зробити це за власним бажанням.* Необхідність, яку ми самі відчуваємо, адресується співрозмовникові як одна з його можливостей, яку він може здійснити або не здійснити. „Потреби одних людей перетворюються в можливість інших – така алхімія ввічливості” [16].

Морфологічним ядром категорії модальності є спосіб дієслова. В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий, що протиставляються один одному за ознакою реальності (дійсний) – ірреальності (умовний і наказовий способи) дії. Загальноуніверсальна опозиція реальності / ірреальності дії засвідчує взаємодію часу із способом у плані вираження відношення дії до дійсності. Це відношення, окрім реальності / ірреальності здійснення дії, може бути реалізоване з певною вольовою спрямованістю або без неї, що пов'язано з репрезентативною і апелятивною функціями висловлювання. Форми умовного і дійсного способу, виражаючи дію без вольової спрямованості, перебувають в опозиції до форм наказового способу, що реалізують дію з вольовою спрямованістю; форми умовного і наказового способу, які репрезентують ірреальні дії, протиставлені, у свою чергу, формі дійсного способу, яка відображає дію реальну [7, с.244]. Значна кількість увічливих висловлювань представляють дійсний спосіб, який позначає реальну, процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів: теперішньому, минулому, майбутньому: *Щиро дякую*

Вам за...! Вітаю Вас з...! Радий привітати Вас з...! тощо. Дієслова дійсного способу є типовими для цілого ряду етикетних формул.

Розмірковуючи над дійсним способом, В.В.Виноградов зазначав, що у формах дійсного способу ніяк не виражене емоційно-вольове ставлення суб'єкта до дії. Форми дійсного способу „об'єктивні”. Але ця об'єктивність буває оточена різноманітними відтінками суб'єктивного уявлення, яке притаманне часовим формам... Модальні слова і частки можуть перетворити значення прямого ствердження чи заперечення факту, притаманне дійсному способу, у значення недостовірності, сумнівності, навіть ірреальності дії [5, с.587-591], що зменшує категоричність висловлювання і позначається на ввічливості, пор.: *Попрацюйте над статтею – Попрацювали б ви ще над статтею.*

Частка *б (би)* слугує для вираження некатегоричного спонукання до дії у формі розповідного чи питального речення, наприклад: *Попросили б ви вибачення. Чи не зачинили б Ви двері?* Умовний спосіб дієслова позначає вірогідний, можливий або бажаний процес, означає нереальну, нездійснену дію. Але серед висловлювань мовленнєвого етикету знаходимо багато таких, де дієслівна частка *б (би)* не переміщує дію в ірреальну площину. Розглянемо такі приклади: *Я хотів би подякувати Вам! Я хотіла б вибачитись перед Вами! Я хотів би запросити Вас!* Як бачимо, подяка, вибачення, запрошення є реальними. У всіх цих випадках дієслово з часткою *б (би)* тільки підвищує ступінь ввічливості мовленнєвих дій, оскільки знижується ступінь їхньої категоричності. За Н.І.Формановською, стереотипи, утворені за допомогою дієслова умовного способу, відображають цілком реальну вербальну дію, спрямовану від „я” до „ти”, „тут” і „тепер” [14, с.69].

Форма умовного способу таким чином актуалізує скромність, піднімаючи тим самим комунікативну позицію адресата. Умовний спосіб дієслова надає висловлюванню ввічливого звучання, оскільки наполегливість має менший прояв. Варто зазначити, що ступінь категоричності пом'якшується вживанням форми умовного способу, навіть у ситуації

поради, прохання, наказу. Сила перформативності у висловлюваннях типу *Я би радила...; Я просила б Вас...* настільки велика, тобто здійснення слова-дії „тут” і „тепер” між „я” і „ти” таке важливе, що в цьому випадку умовний спосіб не переводить висловлювання в план ірреальної модальності, а лише маніфестує суб’єктивну модальність, ставлення до адресата, ступінь увічливості, підкреслює бажаність дії, відіграє роль мінімалізаційного чинника в зменшенні тиску на співрозмовника, хоча модальне значення бажання або спонукання залишається наявним.

Граматична категорія способу співвідноситься з вираженням увічливості, організацією мовленнєвого акту і спрямуванням імператива до ірреальності. Імператив – єдина дієслівна форма, що у своєму значенні виконує специфічну апелятивну функцію. Призначення апелятивного висловлювання полягає у спонуканні адресата до виконання дії. Типізація виконавця дії як адресата зумовила найбільшу функціональну навантаженість форми другої особи [7; 13].

Найпоширенішими в ситуації прохання є вживання форми імператива, до якої додаються інтенсифікатори увічливості: *Якщо Вам не важко...; Будьте ласкаві...; Зробіть послугу...* тощо.

Уживання наказового способу є типовим і в ситуації побажання: *Прийміть мої найкращі побажання! Хай Вам щастить!* тощо. У першому випадку граматичним центром є проста форма наказового способу, яка синтагматично пов’язана із займенником другої особи – пошанням *Ви*. У другому випадку – ужита аналітична форма (додавання частки *хай*), яка на перший план виступає модальність бажання.

Увічливі імперативні висловлювання, експліцитно виражені: *Подивіться на картину! Заходьте, будьте гостем! Сідайте повечеряйте з нами! Проходьте, не стійте в дверях! Приходьте до мене на день народження! Перекажіть мої щирі вітання! Не беріть близько до серця! Благословіть!* тощо. Фразеологізована модель, виражена дієсловами наказового способу *Заходьте! Телефонуйте! Пишіть!* сприймається як

увічлива формула прощання в товариській, неофіційній сфері спілкування. В українській комунікативній культурі такі висловлювання кваліфікуємо як увічливі мовленнєві акти.

Зниження категоричності висловлювання здійснюється за допомогою модальних слів зі значенням припущення, невпевненості, сумнівності тощо. О.Гандзюк зазначає, що „модальні слова типу *мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* відіграють важливу роль у формуванні плану змісту висловлювань гіпотетичної модальності” [6, с.93]: *Я, мабуть, вас зовсім заговорила; Ми, мабуть, підемо; Здається, ви змінюєте напрямки своєї роботи; У майбутньому ми, очевидно, будемо мати потребу у ваших послугах.* Мовець, вживаючи подібні конструкції, ніби „ставить на обговорення” власний вислів, позначає його ознаками невпевненості, сумнівності, неназойливості, ставить його під сумнів. Можна стверджувати, що за допомогою цих модальних слів висловлюється намір, здійснення якого залежить від волі співрозмовника. Є.Є. Корді зауважує, що непрямі висловлювання з модальними словами частіше за все мають своє прагматичне завдання – вираження спонукання [9, с.175].

Більшим ступенем увічливості позначені дієслова у формі наказового способу першої особи множини. Ця форма створює ілюзію спільної дії – мовець ніби долучається до спонукання: *Перегляньмо це раз це питання! Звернімо увагу на це положення! Не втрачаймо часу! Пам'ятаймо це завжди!* У розмовному мовленні можливим виявляється поєднання дієслова 2-ої особи майбутнього часу з часткою *давай (давайте)*: *Давайте обговоримо це ще раз! Давайте вечеряти! Давайте підемо на концерт!* – у значенні пропозиції.

Також пом'якшують імперативність частки *-но* і *-бо*. Ці частки стоять у постпозиції до дієслова наказового способу: *Почекайте-но на мене. Вийди-но на хвилинку.* Вставай-бо, уже ранок. Окрім цього, *-но* може приєднуватися до частки *давай (давайте)*: *Давайте-но напишемо листа! Давайте-но допоможемо з ремонтом! Давайте-но організуємо зустріч!*

Зниження категоричності висловлювання здійснюється за допомогою питально-спонукальних конструкцій; питальних структур з модально-заперечними компонентами: *Не могли б Ви...? Чи не хочете Ви...? Не підкажете Ви...?* На думку Г.Г.Почепцова, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищий, ніж у випадку звичайного прохання. Питання, поставлене в такій формі, ніби надає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповіді „ні” [12, с.55]. Функціонування питальних формул для вираження ілюкції прохання настільки часто вживане явище, що їх, на відміну від інших непрямих мовленнєвих актів, можна вважати фразеологізованими одиницями мови: *Могли б Ви...? Чи не були б Ви так ласкаві...? Може зробите мені ласку...? Чи не обтяжить Вас...? Зможете мені допомогти...? Можу Вас про децю просити?* тощо. Питальна форма, що імплікує невпевненість, уважається більш увічливою порівняно з розповідною. Ненав'язливе з'ясування можливостей мовця з підкресленням несміливості досягаємо за допомогою модальних дієслів *могти, сміти*: *Можу я просити Вас про допомогу? Смію я вас відволікати?* Питальні речення, предикати яких виражені наказовим способом дієслова, реалізують значення пропозиції. Увічливість таких конструкцій досягається передусім питальною формою, а також різноманітними частками *ну, що, чи що*: *А що, допоможете мені закінчити цю справу?* Дане висловлювання експлікує зацікавленість мовця думкою адресата і має значення запиту інформації та є некатегоричним, ненаполегливим спонуканням до спільної дії. Тобто в запитаннях зі значенням пропозиції мовець не тільки виявляє свою волю, але й сам втручається в процес її виконання. За адресатом зберігається право вибору – погодитися (виконати певну дію) або ж відмовитися.

З-поміж некатегоричних спонукальних запитань виділяємо конструкції зі значенням поради. Обережності у висловленні поради, пропозиції сприяють уведення суб'єктивно-модальних лексем зі значенням гіпотетичності (невпевненого припущення) – *може, може б, а може б*:

*Може б, Вам виступити на конференції зі своєю статтею? Може б, випили чогось? Уведення в структуру запитань інтенсифікаторів типу слухайте, хочете сприяє дружній атмосфері, доброзичливому контактуванню комунікантів: *Слухайте, чи не прогулятися нам? Хочете, погуляємо трохи?**

Отже, для модальності ввічливості велику роль відіграє тип модального значення (бажання, можливості, невпевненості, сумнівності, вірогідності), модальні слова та частки, питальна форма репліки. Погоджуємося з Є.Є.Корді, який говорить, що спосіб дієслова не несе великого смислорозрізнавального значення, якщо не враховувати більш категоричного і менш категоричного спонування [9, с.175], але для суб'єктивно-модальних висловлювань у межах увічливої комунікативної взаємодії являє собою смислову домінанту. Широко вживана форма питальних речень органічно пов'язана з бажанням мовця нейтралізувати загрозу соціальній особі адресата через власну невпевненість при спонуванні. Адресат не нав'язує свою волю адресатові й надає висловлюванню м'якого некатегоричного ввічливого звучання. Перспективним виявляється продовження досліджень, присвячених описові мовних індикаторів вираження модальності ввічливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. – М.; Л., 1964. – 105 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды института русского языка АН СССР. – Т. 2. – М. – Ленинград, 1950. – С. 38 – 79.
5. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: МП РСФСР, 1947. – 784 с.

6. Гандзюк О. Функціонально-семантичне навантаження модальних синтаксем // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Вип.7. – Харків: ХДПУ, 2001. – С. 91-98.

7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.

8. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова; РАН Институт русского языка имени В.В.Виноградова, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова. Филологический факультет. – М., 1998. – 528 с.

9. Корди Е.Е. Вторичные функции высказывания с модальными глаголами // Храковский В.С. Типология и грамматика / АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. кол. В.С.Храковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1990. – С.174-180.

10. Кострова О.А. Прагматический контекст и имплицативный смысл вежливого высказывания.

URL: http://www.olgakostrova.narod.ru/articles/pragmatic_kontext/

11. Мірченко М. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення // Граматика слова і граматики мови: Зб.наук.праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р. Вихованця / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред) та ін. – Донецьк.: ДонДУ, 2005. – С. 175-190.

12. Почепцов Г.Г. Понятие коммуникативной транспозиции // Предложение и текст в семантическом аспекте: Межвузовский тематический сборник. – Калинин: КГУ, 1978. – С.49-63.

13. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.

14. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 1989. – 159 с.

15. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.

16. Эпштейн М.Н. Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре. – СПб.: Алетейя, 2001. – 334 с.

17. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Н.В.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано поняття модальності ввічливого дискурсу та описано засоби, які виконують етикетну функцію зниження категоричності висловлювання на прикладі української мови.

Ключові слова: категорія модальності, модальність увічливості, зниження категоричності.

In article analysed notion to modality polite discourse and described facility, which perform etiquette function of the reduction categoricity of the utterances on example of the Ukrainian language.

Key words: category to modality, modality to politeness, reduction categoricity.